

הגות וחינוך

הרב שמעון לוי

לעיינ
הרב הגאון ר' יהושע יגל זצ"ל
מקים עולה של תורה בארץ ישראל
ראש מדרשיית "נועם" למעלה מ-60 שנה

ערכים חינוכיים בשמיטה

מבוא

דיני השמיטה רבים ומגוונים הם*. ונוגעים לכל אחד ואחת מבני ישראל היושבים בארץ ישראל, בתחומים רבים הנוגעים לחיי היום יום. החקלאים ובעלי הקרקעות מצווים להשבית את שדותיהם מעבודת הקרקע ולהפקיר פירותיהם לכל דכפין. ואלה שאינם חקלאים מוזהרים אף הם על איסור עבודה בגינות נוי, דרכי טיפול בעציצים ובצמחים, איסור ספיחין, איסור סחורה בפירות שביעית, איסור הפסד פירות שביעית, מצוות ביעור, שמיטת כספים ועוד. בני חוץ לארץ נזקקים פחות להלכותיה של שנת השמיטה, שהרי מצווה יקרה וחשובה זו ממצוות התלויות בארץ היא.

אבל ערכיה של שנת השמיטה אשר גם הם רבים כהלכותיה, נוגעים לכל אחד ואחד באשר הוא. בין לאלה הגרים על אדמתה של ארץ ישראל ובין לאלה הרחוקים ממנה. ערכים אלה באים לידי ביטוי בטעמיה השונים של המצווה הכוללת מצוות עשה כנאמר בתורה¹: "ושבתה הארץ שבת לה". וכן הנאמר בתורה²: "בהריש ובקציר תשבות", ומצוות לא תעשה כנאמר בתורה³: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור". וכן במצוות עשה ולא תעשה שבמצוות שמיטת כספים. כנאמר בתורה⁴: "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה. וזה דבר השמיטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה".

* דברים שנאמרו בכנס מדריכי תושבע"פ ב"מכון התורה והארץ". במסגרת הכנת מערכת החינוך לקראת שנת השמיטה הבעל"ט. בתוספת נופך מקורות והערות.

1. ויקרא כ"ה, ב.
2. שמות ל"ד, כא.
3. ויקרא כ"ה, ד.
4. דברים ט"ו, א-ב.

שנה זו (תשס"ז) היא שנת ערב שמיטה. בשנה זו עלינו לעשות את כל ההכנות הדרושות לקראת שנת השמיטה שתהיה בשנת התשס"ח הבעלי"ט. נעיין בטעמיה השונים של שנת השמיטה הפזורים בדברי רבותינו שבכל הדורות ובערכים החינוכיים הטמונים בהם, הנוגעים ליסוד קיומנו וליסודה של חברה תקינה ובריאה. ואם דינייה והלכותיה של שנת השמיטה נוהגים בשנת השמיטה עצמה, ורק מעט מדיניה נוהגים גם בשנה שלפניה וגם בשנה שלאחריה, עם השלכות מועטות גם לשנים שלאחר מכן, ורק לחלק מעם ישראל, הרי שערכי החינוך הטמונים בטעמיה השונים של שנת השבע שנת השמיטה נוגעים לכל אחד ואחת ממש, ללא הבדל היכן מקום מושבם בין בארץ ובין בחוץ לארץ, ולכל אורך השנים כולן ולא דווקא בשנת השמיטה עצמה.

יש לציין שגם מצוות השמיטה כיתר מצוותיה של התורה גזירת מלך היא וקיומה לא תלוי בטעם זה או אחר, אך מחובתנו להתבונן בטעמיה השונים ובערכים החינוכיים הטמונים בהם, בעת הזאת שגם קיומה מזדמן לפנינו, כדי לבסס בקרבנו את דרך התורה בתחומי החיים השונים, הן במערכת היחסים שבין אדם למקום, והן במערכת היחסים שבין אדם לחבירו. כבר הרחבנו בעניין זה במאמר הקודם⁵ וכפי שהוכחנו מדברי רבותינו, ועל כן אסתפק בהבאת דבריו של הנצי"ב המתייחסים לרעיון זה. באשר יש בדבריו גם התייחסות לעניין מצוות התלויות בארץ ושאינן תלויות בארץ, אשר לדברי הנצי"ב אף מצוות שאינן תלויות בארץ שחיובן מוטל על כל אחד ואחד אף על היושבים בחוץ לארץ, אעפ"כ ערכן גדול יותר בארץ ישראל. וא"כ קל וחומר שמצווה התלויה בארץ עד כמה גדול עוד יותר ערכה של מצווה זו. הנצי"ב מתייחס למצוות "כיבוד אב ואם", שבה כתבה התורה⁶: "כבוד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך על האדמה אשר ה' אלקיך נותן לך", והוא דן בשאלה, מדוע כתבה התורה שאריכות ימים המובטחת למקיים מצווה זו היא בארץ ישראל, וכפי שכתוב **"על האדמה אשר ה' אלקיך נותן לך"**, הרי מצווה זו אינה תלויה בארץ. ועל כך כתב הנצי"ב⁷ וז"ל:

"כבוד... על האדמה, היה במשמע דזה היעוד של אריכות ימים, אינו אלא באדמה אשר ה' אלוהיך נותן לך, היינו ארץ ישראל... וא"כ יש להבין הא דכתיב כאן על האדמה. אלא בא המקרא בזה ללמדנו עיקר גדול. דכבר כתב הרמב"ן בפרשת תולדות ובכמה מקומות, שהתורה ומצוותיה אע"ג דמצוות שאינן תלויות בארץ נוהגות אף בחוץ לארץ, מכל מקום, מיוחדות המה יותר בארץ

5. התפרסם בנטאון "שמעתין" גליון 166.

6. שמות כ', יב.

7. בביאורו "העמק דבר" שם ובהערה (א) כ"הרחב דברי".

ישראל, ועל כן נקראת תורת אלקי הארץ. והדבר מובן שלפי זה גם יעודיה אע"פ שישנם בחו"ל, מ"מ יותר משמשים ומגיעים בארץ ישראל. מעתה היתה הדעת נותנת שזה הכלל אינו אלא במצוות שבין אדם לשמים שאין הדעת אנושי נותן עליה, הוא שהסברא נותן שעיקר שכרה מיוחד בא"י, משא"כ, כיבוד אב ואם שהוא דעת אנושי, בזה אין סבא לחלק בין א"י לחו"ל, משום הכי כתיב במצווה זו של כיבוד או"א ג"כ "על האדמה", ללמדנו, דאחר שהיא מצוות עשה הכתובה בתורה, הרי היא ככל חוקי התורה שאין בהם טעם ושכל אנושי".

ועל כך הוסיף בביאורו "הרחב דבר" וז"ל:

"באשר אנו רואים מצוות כיבוד אב ואם שהיא מתקבלת על שכל אנושי גם כן, עלינו ללמוד ממנה למקום אחר. ובה הדרך המתה כל טעמי המצוות, אינם אלא לקרב אל השכל גם כן. אבל חלילה לחשוב שזה עיקר דעת נותן התורה יתברך".

הרי לנו כמה יסודות עיקריים, כפי שעולים מדבריו של הנצי"ב: א. יש לקיים את מצוות התורה מפני שהם חוקים שניתנו מאת הבורא יתברך, ולא בגלל הטעם ההגיוני שיש בכל מצוה ומצוה. ב. מצוות התורה אף אלה שנוהגים בחוץ לארץ, יש להם יחוד מיוחד ומעלה גדולה יותר בארץ ישראל, וק"ו למצוות שאינן נוהגות אלא בארץ ישראל. ג. יש ללמוד ממצוות כיבוד אב ואם על כלל המצוות כולן, באשר טעמן של המצוות אינן אלא לקרב את המצוה לשכל האנושי. ד. גם מצוה שכלית אשר הדעת האנושית מחייבת את קיומה, כיוון שנצטוונו על קיומה בתורה, הרי היא ככל המצוות שהן בגדר חוקים, ויש לקיימה ככל חוקי התורה שבהן אין טעם לקיומן, עם כל ההשלכות שבדבר. נמצא שאם עלינו ללמוד מכל מצוה ומטעמה על כלל המצוות כולן, הרי שבוודאי שחובה עלינו להתבונן במצוה עצמה כדי להפיק ממנה את אותם ערכים חינוכיים הנמצאים בבסיס קיומה ובטעמיה השונים.

אין עניינינו במאמר זה לחדש אלא ללקט מדבריהם של רבותינו, אותם ערכים חינוכיים אשר נאמרו על מצוה יקרה זו בדורות שונים ובזמנים שונים, וכפי שבאים לידי ביטוי בטעמיה המגוונים של השמיטה, כדי להחדיר בנו את אותם ערכים חינוכיים, אשר כפי שנראה בהמשך יש במצוה זו של שמיטה ערכים מגוונים בכל התחומים השונים, הן בתחום שבין אדם למקום, הן בתחום שבין אדם לחבירו והן בתחום המידות שבין אדם לעצמו.

א. שנת שבתון - ללימוד תורה

במצוות השמיטה בא לידי ביטוי הערך החינוכי הנעלה ביותר שהוא מצוות תלמוד תורה שאנו חייבים בה במשך כל השנה ככתוב בתורה⁸: "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם", וכדברי הספרי⁹ על פסוק זה, וז"ל: "ולמדתם אותם את בניכם... כיכן אמרו, כשהתנינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ופלגדו תורה. ואם אין מדבר עמו בלשון קודש ואינו פלגדו תורה, ראוי לו כאילו קונת, שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם. אם למדתם אותם את בניכם ללמד את בניכם לדבר בם, ואם לאו ללמד את בניכם לדבר בם. ואם לאו ללמד את בניכם לדבר בם, ואם לאו ללמד את בניכם לדבר בם." הרי שהמצוה הראשונה שמתחייב בה האדם כלפי בנו התינוק כאשר הוא מתחיל לדבר היא מצות תלמוד תורה שזה עיקר חיותו וקיומו של הבן וכמבואר בדברי הספרי,

וכך כתב ה"אבן עזרא"¹⁰ בטעמה של מצוות השמיטה וז"ל: "ראינו כי שנת השמיטה דומה לשבת, כי גם היא שביעית בשנים, וצוה השם שיקראו התורה בתחלת השנה נגד האנשים והנשים והטף, ואמר הטעם ילמען ישמעו ולמען ילמדו וגוי ושמרו¹¹. והנה השבת נתנה להבין מעשי השם ולהנות בתורתו. וככה כתוב, ימי שמחתני הי בפעלך¹². כל ימי השבוע אדם מתעסק בצרכיו, והנה זה היום ראוי להתבודד ולשבות בעבור כבוד השם, ולא יתעסק לשוא אפילו בצרכיו שעבדו, או מה יועץ לעשות, וככה אמר הנביא ממצוא חפצך ודבר דברי¹³. ומנהג ישראל היה ללכת סמוך לשבת אצל הנביאים, כמו ימדוע את הולכת אליו היום לא חדש ולא שבת¹⁴. וכך כתב גם על הפסוק שנאמר בשמיטה¹⁵ "ושבתה הארץ שבת להי". "וטעם שבת להי - כיום השבת". שואל האבן-עזרא, מדוע התורה כתבה את תוספת המילים "שבת להי" די אם הייתה כותבת "ושבתה הארץ" בלבד? אלא, זה בא ללמד ששנת השמיטה היא כמו "שבת", כשם שהשבת מוקדשת כולה להי, ללימוד תורה ולהתעלות רוחנית, כך גם שנת השמיטה תהיה "שבת להי" ללימוד תורה ולהתעלות רוחנית.

8. דברים י"א, יט.

9. ספרי דברים - פסקא מ"ו.

10. אבן עזרא הארוך שמות כ', ז.

11. דברים לא, יב.

12. תהלים צב, ה.

13. ישעיה נח, יג.

14. מלכים ב' ד, כג.

15. ויקרא כ"ה, ג.

והיכן מצאנו שיעודה של השבת הינה מצוות תלמוד תורה, על כך כתב "בעל הטורים"¹⁶ וז"ל: "איתא במדרש אמרה תורה לפני הקב"ה רבשי"ע כשיכנסו ישראל לארץ זה רץ לכרמו וזה רץ לשדהו ואני מה תהא עלי אמר לה יש לי זוג שאני מזווג לך ושבת שמו שהם בטלים ממלאכתם ויכולים לעסוק בך. על כן צריך שיקבעו מדרש להודיע לעם את תוקי האלהים ואת תורותיו". והביא ה"בית-יוסף" על הטור שם גם בשם מדרש תנחומא את ביטוי ייחודה של השבת להקהיל קהילות ברבים וללמוד תורה. וז"ל:

"בתנחומא ויקהל משה, בעלי אגדה היו אומרים, מתחילת התורה ועד סופה אין בה פרשה שנאמר בה קהילה בראשה אלא פרשה זו בלבד. ולמה כך, אמר הקב"ה למשה, רד ועשה לי קהילות גדולות בשבת כדי שילמדו כל הדורות הבאים אחריך להקהיל קהילות בכל שבת להיכנס בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ללמוד בהם תורה לרבים. דבר אחר ויקהל משה, אמר להם הקב"ה לישראל, אם אתם נקהלים בכל שבת ושבת בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וקורים בתורה ובנביאים מעלה אני עליכם כאילו המלכתם אותי בעולמי שכן ישעיהו הנביא מפרש¹⁷ 'ואתם עדי נאם ה' ואני אלי, אתם מעידים עלי שאני אלוה בעולם, ע"כ. ומכאן סמכו בכל תפוצות הגולה להתקבץ בבתי כנסיות לקרות מקרא ולדרוש בדברי אגדה אחר סעודת שחרית".

על דברי ה"ספרא"¹⁸ על הפסוקים¹⁹: "וידבר ה' אל משה בהר סיני... כי תבוא אל הארץ... ושבתה הארץ שבת לה". "מה ענין שמיטה אצל הר סיני... כתב ה"שפת אמת" לבאר את הקשר בין שמיטה לחר סיני, והסברו הוא, כיוון שלאחר חטא אדם הראשון נגזר על האדם "לעבוד את האדמה", דהיינו "תורה עם דרך ארץ", לכן ניתנה לנו שנת השמיטה שתהיה כולה קודש לתורה, וזו הסמיכות של שמיטה לחר סיני. וז"ל ה"שפת אמת"²⁰:

"בפסוק²¹ 'לעולם בהם תעבודו ובאחיכם בני ישראל איש כאחיו לא תרדה בו בפרך'. כי אדם לעמל יולד²² ולכן אין להניח עבד פנוי. והמנוחה היא טוב רק לבניי שהם עבדי ה' כמו שכתוב²³ 'כי לי בני ישראל עבדים'. ועל זה אמרו חז"ל²⁴ 'אשרי שעמלו בתורה'.

16. בטור אורח חיים סימן ר"צ.

17. ישעיה מ"ג, יב.

18. בפרשת בהר פרשה א.

19. ויקרא כ"ה, א-ב.

20. ספר ויקרא פרשת בהר (שנת תרנ"ג).

21. ויקרא כ"ה, מו.

22. איוב ה', ז.

23. ויקרא כ"ה, נה.

24. ילקוט שמעוני בראשית רמז כ.

יוהמקבל עליו עול תורה מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ.²⁵ והנה אדם הראשון קודם החטא היה בגן עדן לעבדה ולשמרה במצות עשה ומצות לא תעשה, ואחר החטא כתיב וישלחהו כו' לעבוד את האדמה כו'. פיי 'אתי להיות העבודה בהשתתפות הגשמיות. כענין שאמרו²⁶ יפה תיית עם ד"א. וכ"ז אחר החטא, כמ"ש הטעם שיגיעת שניהם משכחת עוון. אבל קודם החטא הי' כולו תורה. וכמו כן בהר סיני היו מיוחדים בניי להיות כמו קודם החטא, כמ"ש²⁷ 'אמרתי אלקים אתם'. ואחר שחטאו שוב ונצרך להיות התיקון בבחי' השתתפות תיית עם ד"א, נתן לנו הקב"ה מצות שמיטה ויובל שאז הוא בחי' תורה בלבד. ולכך סמך שמיטה להר סיני. כי בהר סיני התחיל תיקון חטא אדה"ר והתורה כתי' בה²⁸ 'תמימה משיבת נפשי. דהנה גי' בחי' היו כבריאת האדם יעפר מן האדמה' הוא הגשמיות. ויפח באפיו נשמת חיים' הוא מדרגה גבוהה כמו שהיה קודם החטא. ויהי האדם לנפש חיה' הוא הממוצע רוח ממללא והוא רוח המחבר נפש לנשמה. וגדולה תורה שנותנת חיים בעוה"ז ובעוה"ב לכן נאמר בה משיבת נפש. ונותנת דרך איך לתקן גם עבודת האדמה והוא מצות שמיטין ויובלות כנ"ל".

לפי דברי הישפת אמת", שנת השמיטה מוקדשת למצוות תלמוד תורה, לא רק כמצווה, אלא גם לתיקון החטא הקדמון ולחזרה למצב של אדם הראשון קודם החטא, שהיה כולו תורה. ולכן ניתנה שנת השמיטה כדי להקדיש את כולה לתורה. לדבריו שנת השמיטה היא "בחינת תורה בלבד".

ב. כי לי הארץ

הטעם המפורש בגמרא לשנת השביעית הוא, כדי שכולם יכירו וידעו שהארץ היא של הקב"ה. וכדברי הגמרא²⁹: "אפר ליה פאי טעפא דשבועתא, אפר ליה... אפר הקדוש ברוך הוא לישראל זרעו שיש והשמיטו שבע כדי שתדעו שהארץ שלי היא והן לא עשו כן אלא חטאו וגלו". כלומר, יש חשש שעם כניסתו של עם ישראל לארץ ישראל, והתמסרותו לעבודת האדמה, והשתעבודותו לדרך הטבע, יראה בחרישת

25. אבות פרק ג', משנה ה.

26. אבות פרק ב', משנה ב.

27. תהלים פ"ב, ג.

28. תהלים צ"ט, ת.

29. סנהדרין דף לט, ע"א.

הקרקע וזריעת האדמה וטיפול שוטף, שזה מקור הפרנסה, ועלול חלילה לשכוח את ה' שהוא המפעיל את הטבע, לכן ניתנה לו שנת השמיטה שבה הוא מתנתק מעבודת הקרקע, ואע"פ כן הוא רואה ברכה ביבול וכהבטחת התורה³⁰: "וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לְכֶם בְּשָׁנָה הַשְּׁשִׁית וְעָשִׂתָ אֶת תְּבוּאָה לְשָׁלֹשׁ הַשָּׁנִים". לפי זה נראה לומר, שלכן פתחה התורה מצווה זו במשפט³¹: "כי תבואו אל הארץ" - מעבר להיבט החלכתי שזה בא ללמד שזו מצווה התלויה בארץ, ושהיא תלויה בביאת כולכם³² - זה בא לרמוז על החשש שצפתה אותו התורה, שמא עלולים הם לשקע את עצמם בעבודת הארץ, עבודת הקרקע, וזו כוונת התורה באומרה: "כי תבואו אל הארץ", חשש גדול קיים כאן שעלולים אתם לשקע את עצמיכם "בארציות", ולכן כתבה התורה מיד: "ושבתה הארץ שבת לה" עוד לפני שכתבה: "שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך", שזה הרי סדר הדברים הנכון, שהרי בתחילת כניסתם יעבדו שש שנים את עבודת הקרקע, ורק בשנה השביעית ישבתו מעבודת האדמה, וכפי שפירשה תורה בפסוק שלאחר מכן: "כי תבואו אל הארץ אשר אני נתן לכם ושבתה הארץ שבת לה". שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ. וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שֶׁבַת שְׂבָתוֹן יִהְיֶה לְאֶרֶץ שְׁבַת לְה' שְׁדָךְ לֹא תִזְרַע וְכִרְמְךָ לֹא תִזְמַר". מה עוד, שלכאורה המילים: "ושבתה הארץ שבת לה" נראים כמיותרים, שהרי מיד מפרטת התורה את איסורי עבודת הקרקע בפסוק הסמוך: "ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ שבת לה...", ומדוע אי"כ כתבה התורה בסמוך לפסוק: "כי תבואו אל הארץ" את הציווי: "ושבתה הארץ", אלא התורה באה להדגיש את המטרה של שנת השמיטה, כדי שתדעו "כי לי הארץ".

הסבר זה מצאתי מפורש בפירושו של ה"כלי יקר" על התורה³³ וז"ל: "כי חשש הקב"ה פן בבואם אל הארץ יתעסקו בעבודת האדמה על המנהג הטבעי וכאשר כביר מצאה ידם ישכחו את ה' ויסורו בטחונם ממנו, ויחשבו כי כחם ועוצם ידם עשה להם את החיל הזה ועולם כמנהגו נוהג ויחשבו שהארץ שלהם היא והם הבעלים ואין זולתם. על כן הוציאם ה' מן המנהג הטבעי לגמרי כי בשש שנים דרך האומות לעשות שתי שנים זרע ושנה אחת בור כדי שלא

30. ויקרא כ"ה, כא.

31. ויקרא שם, ב-ד.

32. עיין הערות על "בכי יוסף" אורת חיים סימן תפט הערה כז, שכתב וז"ל: "ושאני ארץ ישראל שקדש עזרא ששם שביעית דרבנן משום שחסר ביאת כולכם ולכשיבואו כולם שפיר יהיה דאורייתא".

33. בפירושו "כלי יקר" על ויקרא כ"ה, ב.

להכחיש חילה, והקב"ה אמר שש שנים תזרע שדך מידי שנה בשנה ואני מבטיחך להוסיף כחה שלא תכחיש. ועוד נס בתוך נס שאחר שזרעתה שש שנים אם בשנה הששית לא יכחיש חילה הנה לכל הפחות לא יוסיף לה זה כוח, ואמר ה' אדרבה שבשנה הששית יוסיף לה כוח כל כך עד שנאמר וצויתי את ברכתי בשנה הששית ועשת את התבואה לשלש השנים. ואם היה הנס שתעשה התבואה לגי שנים הרי זה מעשה ניסים, אבל ישלישים על כלי. שהתבואה שתעשה בשנה הששית אף אם לא יהיה בה כי אם שעור אכילה לשנה אחת מ"מ ישלח ה' את הברכה באסמיהם שיאכל קמעא ומתברך במעיו עד שתספיק התבואה לשלש שנים, מדקאמר ועשת את התבואה בה"א הידיעה, והיה לו לומר ועשת תבואה לשלש שנים. אלא שרמז בה"א הידיעה שאותה התבואה שהיא רגילה לעשות מידי שנה בשנה כן תעשה גם בשנה הששית, ויוסף ה' כוח בארץ עד שאותה התבואה תספיק לשלש שנים וזה ודאי נס נגלה וגדול מכולם, ועל ידי כל המופתים הללו אשר שמתני בידך תדע כי לי כל הארץ. ועל ידי זה יהיו עיניך נשואות אל ה', כמו שמצינו בירידת המן ליומו כדי שיהיו עיניהם נשואות אל ה' תמיד ויבטחו בו תמיד, כך ענין השמיטה שלא יעבדו האדמה כל שנה שביעית, אין זרע ואין קציר, ויסמכו על הנס. וזה טעם נכון וברור יותר מכל מה שדברו בו המפרשים".

משמעות נוספת למונח "כי לי הארץ" או כלשון הגמרא: "כדי שתזרעו שהארץ שלי היא". נראה לבאר ע"פ דברי רש"י המפורסמים בתחילת התורה, שאם אומות העולם יזרעו על ישיבתכם בארץ ויאמרו לכם לסטים אתם, התשובה אליהם היא "כי לי הארץ". ובלשון רש"י: "אמר רבי יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחודש הזה לכם שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל ומה טעם פתח בבראשית מצוס³⁴ 'כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים' שאם יאמרו אומות העולם לישראל ליסטים אתם שכבשתם ארצות שנבעה גוים, הם אומרים להם, כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר יצר בעיניו, כרצונו נתנה להם וכרצונו נטלה מהם ונתנה לנו". וראתה התורה לפרסם זאת בתחילת הבריאה כדי שאומות העולם ידעו מי הוא "בעל הבית" האמיתי על העולם. וכן גם בעת כניסתם לארץ חייבה התורה את עם ישראל במצוות שמיטה, כדי שירגישו בחוש מי הוא "בעל הבית" האמיתי על הארץ, וזה בא לידי ביטוי בכך ששובתים מעבודת האדמה שנה שלימה, ע"פ ציוויו של הקב"ה שהארץ שלו. ובכך ידעו כולם כי עם ישראל אינם לסטים

34. תהלים קי"א, ו.

שכבשו ארץ שאינה שלהם. וזו המשמעות של המילים "שבת לה'" הכתובים במצוות שמייטה, שכשם ש"שבת בראשית" היא "זכר למעשה בראשית", המדגישה את הבריאה שהיא מעשי ידיו של הקב"ה, כך "שבת לה'" הכתובה בשמיטה באה להמחיש מי הוא בעל הבירה שנתן את הארץ לעם ישראל. וכתב כעין זה בספר "תורת משה"³⁵ וז"ל:

"למען כל העולם יבינו וישכילו זאת, כי בתתי את הארץ לישראל אעשה להם עזר כנגד האומות במה שארמוז בגוף הארץ בריאת העולם, למען יתנו אל לבם שהוא למען יזכרו כי הוא יתברך אשר בראה נתנה לאשר חפץ לנותנה, ולא דרך לסטאות כבשוה ישראל. והוא בשבת הארץ שהוא זכר למעשה בראשית, לרמוז בה כי הוא יתברך בראה והוא נתנה. וזהו אומרו דבר אל בני ישראל... כי תבאו אל הארץ אשר אני נותן, למה שיראו כי אני נותן אותה ואינם לסטים שגלו נחלת גוים. על כן ושבתה הארץ עצמה שנתתי שבת לה', להורות בה כי הוא יתברך בראה והוא נתנה. ועל כן אין צריך עשות זכר זה גם בחוץ לארץ. כי אין העיקר על הרמז מצד הענין בעצמו כשבת בראשית רק על דבר מתנת הארץ כמדובר".

ג. אמונה בחידוש העולם

אחד מן הטעמים שכותב בעל ספר "החינוך" למצוות שמייטה הוא, להשריש בלבנו עניין חידוש העולם עי"י הקב"ה ושאינן העולם קדמון כדעותיהם של הכופרים השונים. וז"ל³⁶:

"משרשי המצוה, לקבוע בלבנו ולצייר ציור חזק במחשבתנו עניין חידוש העולם יכי ששת ימים עשה הי את השמים ואת הארץ³⁷ וביום השביעי שלא ברא דבר - הכתיב מנוחה על עצמו. ולמען הסיר ולעקור ולשרש מרעיונו דבר הקדמות אשר יאמינו הכופרים בתורה ובו יהרסו כל פנותיה ויפרצו חומותיה, באה חובה עלינו להוציא כל זמנינו יום ויום ושנה שנה על דבר זה למנות שש שנים ולשבות בשביעית, ובכך לא תפרד לעולם הענין מבין עינינו תמיד, והוא כענין שאנו מונין ימי השבוע בששת ימי עבודה והשביעי יום מנוחה. ולכן ציוה ברוך הוא להפקיר כל מה שתוציא הארץ בשנה

35. "תורת משה" לאלשי"ך הקדוש על ספר ויקרא כ"ה, ב.

36. ספר החינוך מצוה פד.

37. שמות כ', יא.

זו מלבד השביתה בה, כדי שיוכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפירות בכל שנה ושנה לא בכוחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל אדוניה. וכשהוא חפץ הוא מצוה אליו להפקירם.³⁸

גם הרמב"ן בפירושו לתורה קושר בין בריאת העולם לבין חובת קיום מצוות שמיטה. וז"ל הרמב"ן³⁹: "כבר כתבתי בסדר בראשית, כי ששת ימי בראשית הם ימות עולם, ויום השביעי שבת להי' אלהיך כי בו יהיה שבת לשם הגדול, כמו ששנינו⁴⁰ 'בשביעי מה היו אומרים מזמור שיר ליום השבת לעתיד לבא שכולה שבת ומנוחה לחיי העולמים'. והנה הימים רמו לאשר ברא במעשה בראשית, והשנים ירמוזו לאשר יהיה בבריאת כל ימי עולם - ועל כן החמיר הכתוב בשמיטה יותר מכל חייבי לאוין, וחייב הגלות עליה כמו שהחמיר בעריות, שנאמר 'או תרצה הארץ את שבתותיה', והחזיר הענין פעמים רבות, 'כל ימי השמה תשבות', ונאמר 'והארץ תעזב מהם ותרחץ את שבתותיה'. וכן שנינו⁴¹ 'גלות באה על עינו הדין ועל עונות הדין ועל שמיטת הארץ', מפני שכל הכופר בה אינו מודה במעשה בראשית ובעולם הבא". הרי שהשומר את מצוות השמיטה מודה בבריאת העולם ע"י הקב"ה, והכופר בשמיטה, דהיינו, מי שאינו שומר את מצוות השמיטה כדין התורה הרי הוא ככופר במעשה בראשית. וכן כתב גם האלשי"ך הקדוש בפירושו לתורה⁴² וז"ל: "אמנם הנה אין ספק כי כאשר שבת בראשית יורה על חידוש העולם, כך שבת הארץ רמוז אל בריאתו יתברך העולם, כי ששת ימים עשה ה' את השמים וביום השביעי שבת".

נראה לומר שעד כדי כך יש קשר בין "שבת בראשית" לבין שנת השמיטה, שהייתה לכאורה הוא אמינא שמא בשנת השמיטה אין צורך לשמור שבת, שהרי השמיטה כולה שבת, ועל כן באה התורה לעקור דבר זה מלבנו, וכתבה במפורש שגם בשנת השמיטה חובה עלינו לשמור שבת. וכך נאמר בתורה בעניין זה⁴³: "וְיָשָׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֲרֶצְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ. וְהִשְׁבִּיעַת תִּשְׁמְטָנָהּ וְנָטַשְׁתָּהּ וְאָכְלוּ אֲבִיבֵי עֵמֶךָ וְיִתְרָם תֹּאכְלוּ תֵּיט הַשְּׂדֶה כֵּן תַעֲשֶׂה לְכָרְמְךָ לְוִיתְךָ. שֵׁשֶׁת יָמִים תַעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ וּבְיוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבַּת לְמַעַן יָנוּחַ שׁוֹרְךָ וְחֲמֹרְךָ וַיִּנְפֹּשׁ בֶּן אֲמָתְךָ וְהַגֵּר". לכאורה יש לשאול, מדוע חזרה התורה וכתבה בצמוד למצוות השמיטה עוד פעם תזכורת לשמירת שבת "וביום השביעי תשבות", וכי שנת השמיטה מופקעת משמירת שבת שצריך שוב להזהיר על כך? אלא ציווי נוסף זה בא לעקור את

38. ויקרא כ"ה, ב.

39. תמיד פ"ז, מ"ד.

40. אבות פ"ה, מ"ט.

41. "תורת משה" ויקרא כ"ה, א.

42. שמות כ"ג, ג.

ההווא אמינא שמא בשנת השמיטה אין צורך לשמור שבת. וכך כתב רש"י בפירושו לפסוקים אלה, וז"ל: "וכיון השביעי תשבת, אף בשנה השביעית לא תעקר שבת בראשית ממקומה, שלא תאמר הואיל וכל השנה קרויה שבת, לא תנהג כה שבת בראשית". וכן כתב גם הי"חזקוניי בפירושו לתורה שם וז"ל: "וביום השביעי תשבת, לפי ששביעית נקראת שבת סדייא אין צורך לשמור שבת אחרת קמ"ל וביום השביעי תשבת". ולכאורה, מדוע יש חשש כזה, הרי שבת ייעודה לזכור את בריאת העולם ע"י הקב"ה, שכתוב "כי ששת ימים עשה את ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש". ואילו שנת השמיטה לכאורה מטרתה אחרת לקיומה, ואיך נזכר בשבתות של שנת השמיטה שהקב"ה ברא את העולם אם לא נשמור שבת בשנת השמיטה? אלא רואים מכאן שגם שנת השמיטה מטרתה לחזק בקרבנו את עניין בריאת העולם, ועל כן "שבת בראשית" נראית לכאורה מיותרת בשנת השמיטה, לכן באה התורה לחייב את שמירת "שבת בראשית" אף בשנת השמיטה.

ד. חינוך למידות טובות - ותרתות

אחד מטעמיה הנוספים של שנת השמיטה עוסק בתחום שבין אדם לעצמו ובין אדם לחבירו - תחום המידות הטובות - שצריך אדם לאמץ לעצמו. אחת מן המידות הטובות האלה היא מידת הוותרנות. וכך כתב בספר החינוך (שם) טעם נוסף לשנת השמיטה וז"ל: "ועוד יש תועלת נמצא בדבר לקנות בזה מדת הוותרנות, כי אין נדיב כנותן מבלי תקוה אל הגמול". ומידת הוותרנות היא אחת מן המידות הטובות שצריך אדם להרגיל עצמו בהן. וכך כתב הרמב"ם⁴³ בענין מידת הוותרנות וז"ל: "משאו ומתנו של תלמיד חכם באמת ובאמונה. אומר על לאו ועל הן הן. מדקדק על עצמו בחשבון ונותן ומוותר לאחרים כשיקח מהן ולא ידקדק עליהן. ונותן דמי המקח לאלתר... ואם נתחייבו לו אחרים בדין מאריך ומוחל להן ומלוה וחונן... ולא יצר לאדם לעולם בחייו. כללו של דבר יהיה מן הנרדפים ולא מן הרודפים מן הנעלבים ולא מן העולבים ואדם שעושה כל המעשים האלו וכיוצא בהן עליו הכתוב אומר ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר". לדברי בעל ספר החינוך, מידת הוותרנות הנרכשת באמצעות שנת השמיטה היא כנראה בעלת משמעות ערכית מיוחדת. שאע"פ שאדם יכול לוותר לחברו גם בשאר השנים וגם בעניינים אחרים, אבל אין ויתור זה נקי מאינטרסים אישיים, כי יכול להיות שהוא מוותר לחברו בעניין אחד מתוך תקוה שחברו

43. רמב"ם הלכות דעות פרק ה' הלכה י"ג.

יותר לו בעניין אחר, נמצא שהויתור שויתר לו לא מילא את המטרה של שבירת המידות הרעות שבו, ולא פעל לרכישת מידה טובה זו. מה שאין כן הויתור שאדם מוותר על פירותיו לאחרים בשנת השמיטה, אינו מצפה לגמול כל שהוא, שהרי פירותיו מופקדים לכל דכפין וכל הרוצה ליטול יבוא ויטול, ובעל השדה אינו יודע מי ומי הנוטלים כדי שיצפה מהם לגמול כל שהוא, ולכן מידת הוותרנות הנרכשת באמצעות דיניה של שנת השמיטה היא בעלת ערך מיוחד ותורמת לאדם לעבוד על מידותיו ולתקן.

ונראה לומר שעד כדי כך צריכה להיות מידת הוותרנות מוטבעת בבעל השדה בבואו לקיים את מצות השמיטה ולהפקיר את פירותיו, שאף לא תהיה לו תחושה של נותן, כדי שגם המקבל לא תהיה לו תחושה של מקבל ולא ירגיש שום צורך להודות לנותן על כך. זה בא לידי ביטוי בדעתן של בית שמאי במשנה. לדעתם, אסור להחזיק טובה לבעל השדה המפקיר את פירותיו. וכך מובא במסכת שביעית⁴⁴: "בית שמאי אוקרים, אין אוכלין פרות שביעית בטובה. ובית הלל אוקרים, אוכלין בטובה ושללא בטובה. רבי יהודה אומר, הלוחף הקברים, זו מקלית בית שמאי ומחמירי בית הלל". וכתב הרע"ב בפירושו שם שלמאן דאמר שאסור להחזיק טובה לבעל הפירות, הטעם הוא, כיוון שהתורה הפקירה אותם הרי שאין לבעל הפירות בעלות עליהם, ואף אין להודות לו על כך. וז"ל: "בטובה, אסור, דאין מחזיקין טובה לבעלים דרמנא אפקרינהו". כך צריכה להיות הרגשת בעל הפירות בשנת השביעית, ושאינו לו לצפות שיודו לו על כך. אמנם הרמב"ם מוסק כדעת בית הלל החולקים וסוברים "אוכלין פירות שביעית בטובה ושללא בטובה" שהרי הלכה כבית הלל לגבי בית שמאי, ובלשון הרמב"ם⁴⁵: "אוכלין פירות שביעית בטובה ושללא בטובה. בטובה כיצד שיתן לו פירות שביעית כמו שעשה עמו טובה שנתן לו או שיכניסו לגינתו לאכול כמי שעשה לו טובה". אבל עצם הדיעה החולקת וסוברת שאין אוכלין פירות שביעית בטובה, מצביעה על הרעיון הטמון במצוה זו ובערך החינוכי הנלווה אליה. היחס של הנותן צריך להיות - כדבריו של בעל ספר החינוך - "אין נדיב כנותן מבלי תקוה אל הגמול". כלומר, יש לתת לזולת בעין יפה מבלי לצפות לגמול כל שהוא ממנו. זו היא מידת הוותרנות.

ה. כנגד הקמצנות

בעל "ספר החינוך" מציין במצוות השמיטה טעם נוסף שהוא בעצם פן נוסף במידת הוותרנות אליה התייחסנו בטעם הקודם, והוא שלא להיות קמצן. וכך כתב בעל "ספר החינוך" שם וז"ל:

44. פרק ד', משנה ב'.

45. הלכות שמיטה ויובל פרק ו' הלכה ט"ו.

"ועוד יש תועלת אחר נמצא בזה, שיוסיף האדם בטחון בשם ברוך הוא, כי כל המוצא עם לבבו לתת ולהפקיר לעולם כל גדולי קרקעותיו ונחלת אבותיו הגדלים בכל שנה אחת, ומלומד בכך הוא וכל המשפחה כל ימיו, לא תחזק בו לעולם מדת הכילות הרבה ולא מיעוט הבטחון". כאמור, מידה זו כלולה לכאורה במידת הוותרנות, אבל היא באה להדגיש שאף אם אדם לא הגיע לדרגה של "וותרנות" על ממונו, הרי שעדיין עליו לעבוד על עצמו לא להיות קמצן, כי מידת הקמצנות יש בה מן האכזריות, וזו מידה רעה שצריך אדם לעקור ממנו. וכך כתב מהר"י אלאסקר בעל "מרכבת המשנה" על המשנה במסכת אבות⁴⁶: "דני אויבי איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם, כל ישרה תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם". וז"ל: "אמר איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם, הנה תמצא שרוב המפרשים, ובראשם הרמב"ם ז"ל, הם אומרים שהדרך ישרה שיבור לו האדם היא הדרך הממוצעת. והנה כפי זה הזהיר אותנו השלם ר' יהודה הנשיא על שלשה עניינים שהם עמודים ויסודות להצלחה רוחנית וגופנית. והוא שישקול האדם פעולותיו בעין השכל, הן במעלות המידות, והם דרך ארץ, שיבחין בין הדבר הנאה ובין הדבר המנוגה. ובמעלות המנוגות השכליות אשר הם נחלקים לשני חלקים, מעשה המצוות ושמירתם, והעיון בספרות האמתיות והפנות התוריות. והנה עכשו כפי זה הדרך הממוצעת הוא מדבר באדם פרטי בעניין הנהגתו בדרך ארץ. המשל, במידת הנדיבות שהיא הנבחרת במעלות המדות. המובחר בזה המדה הוא, שלא יטה אל הקצרות, ואז ימשוך תועלת לעצמו שלא יאבד ממונו ויצטרך לאחרים. ומזה תמצא שצו חז"ל⁴⁷ 'המבובז לא יבזבו יותר מחומש ממונו'. ואם היה נוטה לצד הכילות, הנה הוא מסבב רע לעצמו שיחסר ממונו, ויקנה מדת האכזריות, ויביא רע לעניים, באופן שלא יקבלו הנאה מממונו. אמנם השייך ברא עניים ועשירים, ורצונו שיעשו חסד העשירים עם העניים, וכמו שדרשו חז"ל⁴⁸ על הפסוק 'ישב עולם לפני אלקים'⁴⁹. ששאל דוד מהשייך שיהיו כלם עשירים, השייך השייך 'חסד ואמת מן ינצוהו'. והנה כפי זה הקצוות הם מגונות, אמנם הנדיבות שאין בה לא פיזור ולא כילות היא המובחרת, שימשך ממנה תועלת לו ולאנשים. והוא אמרו תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם אשר בעברה קנה מדת הנדיבות, וקיים מאמר השייך, וג"כ האנשים יפארוהו על נדיבותו וזהו ותפארת לו מן האדם. וזה יבא מכוון עם מאמר חז"ל⁵⁰ שאמרו 'ושם דרך'⁵¹ ישכל השם ארחותיו בעולם הזה, והוא שילך בדרך האמצעית, יזכה לישע אלקים'. והנה כפי זה הפירוש תפארת לעושה הוא מדבר כנגד האדם".

46. אבות פרק ב', משנה א.

47. כתובות דף כ, ע"א.

48. מדרש תנחומא פרשת משפטים פרק טו.

49. תהלים פרק ס"א, ח.

50. מועד קטן דף ה, ע"א.

51. תהלים נ"ו, כג.

מצות השמיטה באה לחנך את האדם לא רק במידות הטובות שצריך לאמצן, אלא גם לעקור מן האדם מידות רעות, ומידת הקמצנות היא אחת מהן, והיא אחת מן המידות הגרועות שבהן. וכבר האריכו בזה גדולי בעלי המוסר, ועל כן נסתפק בהבאת דבריהם של רבינו תם בספרו "ספר הישר", ובדבריו של בעל "ארחות צדיקים" שכתבו דברים חמורים בגנות מידה רעה זו. וז"ל רבינו תם⁵²:

"והמדה הארבע עשרה - הכילות או הדומה לה מרוע הנפש וחסרון זכותה. ואולם זכרנו זאת המדה ממדות רוע הנפש בין שאר מדותיה, מפני שנראה, כי כשתהיה הנפש נדיבה, נכללות בה רוב המדות הטובות. אם כן נהפוך זאת המדה, ונאמר אם יהיה אדם כילי, אין זאת המדה הרעה בו לבדה, רק אחרות מלבד אלה, וזאת עלתה על כולנה. ועל כן אומר, כי המדה הזאת תשחית העבודה. כי כל מי שיהיה כילי, לא יעשה צדקה בעתה, ולא יעזור אביון כי אם בעל כרחו. וכל מצוה אשר יכיר בה תועלת יעשנה כמשפט. ואם יכיר בה אפילו הפסד מעט מהונו, יקל בה, ויביא ראיות עליה עד שיתירנה, ויעשה בה חרטה ופשרה. כגון, אם יקנה כבש וישחטוהו ונמצא טריפה, ויוכל להביא הלכות וראיות להכשיר אותו, יעשה. וכן אם יכנס עליו שבת, ויזדמן לו עסק, שאם לא יעשנו יאבד לו יעשה אותם האדם וחי בהם⁵³. וכל זה יבוא מכוח הכילות. ועל כן אי אפשר לכילי להיות עובד אלקים בשביל רוע לבבו ועינו, אשר בשביל פרוטה יתיר כל איסור, וכל שכן בינו לבין עצמו, כי לא ישמור לא איסור ולא היתר כלל בדבר תועלת. ועל כן צריך לעובד אלקים לבל ילכד במוקש הכילות, כי ירמה אלקיו בחלק שפתיו, ויראה לו תכלית החסידות. וכשיזדמן לו שום תועלת או רווח על מנת שיתיר איסור או יאסור מותר, יעשה. וכן כשיזדמן לו איבוד ממון לא יניח עצה ותחבולה אשר לא יעשה כדי להציל הונו, והכסיל ההוא לא ימלט נפשו. ועל כן צריך לכילי להסיר עצמו מן המדה הזו, ואל ימכור עבודת אלוהיו בעבור מחיר נבזה וגרוע, כי כל מי שישמור מצות אלוהיו, לא ישית לבו לאיבוד ממון עליה, וכן לא ישמח בתועלת שתבוא בחלול המצוה וזה הנקרא ירא השם".

52. "ספר הישר" לר"ת השער השישי אות צ"ח.

53. ויקרא י"ח, ת.

ונסיים בדבריו של בעל "ארחות צדיקים" וז"ל: "הציקנות זאת המידה היא מגונה הרוב עניינה, ועל הציקן אמר שלמה, עליו השלום⁵⁴: "אל תלחם את לחם רע עין". ואלה מידות צר העין; לא יתן צדקה, ולא ירחם על העניים, וכשיש לו משא ומתן עם חברו מדקדק עמו יותר מדאי, ולא יוותר לו מאומה, אינו מאכיל ואינו מלביש ולא יהנה שום אדם ממנו, ואין לו בטחון על מי שנותן לו הממון, והוא שנוא לבריות. אינו מהדר אחר המצוות, ולא יקנה לו רב וחבר, ומתוך כך יישאר ריק מן התורה ומן המצוות. ואם הוא ציקן בגופו, גם הוא רע ומר, שלא יעשה חסד עם בני אדם. ורע על כל רעות, אם הוא כילי בחכמתו ובספריו, כיון שהוא אינו חסר בזה מאומה, כי החכמה דומה לאש שאינה חסרה אם מדליקין ממנה נרות או אש אחרת, ועליו נאמר⁵⁵: "מונע בר יקבואו לאום", אבל בנדיב נאמר: "וברכה לראש משביר". ופשט הפסוק מדבר בצדקה והמושג על חכמתו. כאמור, זה אחד מטעמיה של שנת השמיטה לחנך את האדם למידות טובות ולעקור ממנו מידות רעות.

ו. לחוש בצערו של העני-חסד

מדברי הגמרא במס' קידושין עולה טעם נוסף למצות שמיטה. הגמי מציינת את החומרה של מי שאינו מקפיד על דיניה של מצות השמיטה ומה ענשו. וכך מובא שם בגמ'⁵⁶: "תניא, רבי יוסי ברבי חנינא אומר: בא וראה כמה קשה אבקה של שביעית, אדם נישא ונותן בפירות שביעית לסוף פוזר את מטלטליו. שנאמר⁵⁷: 'בשנת חובל תשובו איש אל אחוזתו, וספיק ליה: 'וכי תכבדו פזרו לעפיתן או קנה פיד עפיתן' – דבר הנקנה פיד ליד, לא הרגיש לסוף פוזר את מטלטליו עד שמוכר את ביתו. שנאמר: 'כי יכור בית פוזר עיר חובה'. לא באת לידו עד שפוזר את ביתו, שנאמר: 'כי יכור בית פוזר עיר חובה'. כלומר, אם אדם מזלזל במצות שביעית, אינו מפקיר את פירותיו לעניים כדי שיהנו מהם אלא מוכר אותם, הרי שאין הוא חש בצערו של העני, אשר בדרך כלל חסר הוא, לכן ענשו הוא שפוזר שמוכר את מטלטליו עד שמוכר את ביתו ונשאר אף הוא עני. לפי זה, אחד מטעמיה של מצות השמיטה הוא, שהעשיר אשר כל ימיו חי בשלום ובשלוה ואינו מרגיש חוסר כל שהוא, מן הראוי שגם הוא לא יעבד את אדמותיו בשנה השביעית, יפקיר את פירותיו ויאמר "מה נאכל בשנה השביעית", כדי שיחוש גם הוא את תחושתו של העני אשר חש במשך כל השנים כולן. וכך כתב בעניין זה "רבינו בחיי" בפירושו לתורה⁵⁸ וז"ל:

54. משלי כ"ג, ו.

55. משלי י"א, כו.

56. מסכת קידושין דף כ, ע"א.

57. ויקרא כ"ה, יג.

58. דבריו הובאו בספר "מעם לועז" תחילת פרשת בהר פרק א' בד"ה "והטעם של המצוה הזאת".

"והטעם של המצוה הזאת... וכן כדי שידע העשיר כמה צער יש לו לעני שחיי תלויים לו מנגד בכל עת ובכל שעה, ועיניו נשואות תמיד לשמים לבקש אכלו. ובערב יאמר מי יתן סוקר ובוקר יאמר מי יתן ערב. ותמיד הוא נע ונד וחושב מהיכן אמצא לחמי ולבניי, ולא עוברת שעה ולא רגע בלי שיצטער. והעשיר תמיד שמח וטוב לב בשדותיו ובכרמיו ובדגני שמוציאים שדותיו, ואינו נותן דעתו לעני ואינו חש כלל בצערו. לכן צווה הקב"ה שיעשו שמיטה בשנה השביעית שלא יזרעו ולא יחרשו ולא יקצרו בשנה זו ולא יאספו תבואתה אלא יניחוה הפקר כדי שהעשיר יצטער ויחשוב, מאחר שאיני זורע ואיני קוצר כיצד אתפרנס בשנה השמינית ומהיכן אמצא לחמי, וכפי שאומר הכתוב להלן "וכי תאמר מה נאכל בשנה השביעית הן לא נזרע ולא נאסוף את תבואתינו". ויאמר העשיר, אני שסובל מחסור שנה אחת בלבד שאיני זורע, ואע"פ כן חשכו עיני, על אחת כמה וכמה העני שהוא מצטער ומיואש בכל עת ובכל שעה וחושב ממה יתפרנס ומהיכן יביא טרף לביתו, ובכך יחוש בצערו של העני ויפרנסנו, כדי שהקב"ה לא יביאו לכלל עניות".

וכבר הזכרנו את דברי דוד המלך לקב"ה שאמר לו⁴⁸: "אמר דוד לפני הקב"ה רבן העולם ישב עולם לפני אלהים תיישר עולמך בשוב, העשירים והעניים. אייל אי"כ חסד ואמת מן ינצרוהו אם יהיו כלם עשירים או עניים מי יוכל לעשות חסד". הבסיס והיסוד של העולם הוא עשיית חסד, וכמו שכתוב: "עולם חסד יבנה". ואין לך קיום מצוות "ואהבת לרעך כמוך" יותר מאשר בשנת השמיטה. וכמו שאמר ר' עקיבא⁴⁹ "ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול בתורה". ועל כך כתב ה"כתב סופר", שקיום מצות "ואהבת לרעך" אינה מצוה שבלב, אלא חייב אדם לאהוב את חברו ע"י מעשה בפועל, שיעזור לו בשעת דחקו, ויפרנסהו משלו בעת שפרנסתו של חברו מצומצמת, ובה הוא מראה ומגלה כי אכן אוהב הוא את חברו באמת. ממשיך ה"כתב סופר" וכותב, ועל כך בשנת השמיטה שאין חורשין ואין זורעין וצריך להסתפק במועט ופעמים מצב זה נמשך שלוש שנים, וגם בעל השדות מרגיש מצוקה בשנים אלה, ואע"פ כן הוא מפקיר את שדהו ואת פירותיו, ואז העני משתווה לו באותן שנים, שהרי ידו ויד העני שווה באותה מידה ברכושו שלו, אין לך מצות "ואהבת לרעך כמוך" גדולה מזו. הרי לנו צדדים שונים במצות ואהבת לרעך כמוך בעשיית חסד עם הזולת, ובתחושת צערו של האחר המתאחדים יחד במצות שנת השמיטה.

59. ספרא פרשת קדושים פרק ד'.

ז. בטחון

טבע האדם הוא שככל שהוא מתאמץ בענייני עסקיו ומצליח בהם, מתרגל לבטוח ולסמוך על עצמו, עד להרגשה של⁶⁰ "כוחי ועוצם ידי עשה לי את החייל הזה". ואף אם אינו אומר זאת במפורש, הרי זו הרגשת הלב במידה זו או אחרת. ואף אם מאמין גדול הוא ויודע שהכל מאתו יתברך, וכל מעשהו הוא בגדר השתדלות, אבל לדרגה גבוהה במידת הבטחון עדיין לא הגיע, כי שיגרת החיים מקהה את מידת הבטחון, ודוחקת אותה לקרן זוית. "רבינו בחיי" כתב רבות בעניין מידת הבטחון ומעלתה. נצטט מדבריו בכמה מקומות בהם התייחס למידה זו, ונראה כיצד מצות השמיטה מסייעת לאדם להגיע לדרגה גבוהה ביותר במידת הבטחון. וכך כתב בהקדמה לפרשת מקץ על הפסוק במשלי⁶¹:

"בטח אל ה' בכל לבך ואל בינתך אל תשען". וז"ל⁶²: "שלמה המלך יזהיר בכתוב הזה על מדת הבטחון מפני שהוא מעקרי התורה והמצות. יאמר שיבטח אדם בהקב"ה בכל לבו ולא יבטח ולא ישען על בינתו, והכוונה בזה שאם יורהו שכלו ותלמדוהו בינתו לבטוח בעשרו או בכחו וגבורתו, שלא ישען בזה כלל, רק שישים כל בטחונו בהקב"ה שהוא משיב חכמים אחור ודעתם יסכל, ואין כל מעשיו ומחשבותיו כלום בלתי אם יגזור ה' יתעלה, וזהו שכתוב⁶³ ירבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום, כי אם אסף עושר לרוב אין לו להחזיק טובה לעצמו כי עשרו לא בא אליו בכחו וקלותו, וכן אמר שלמה ע"ה⁶⁴ כי לא לקלים המרוץ ולא לגבורים המלחמה וגם לא לחכמים לחם וגם לא לנבונים עשר וגם לא ליודעים חן כי עת ופגע יקרה את כלם. וכן אמר עוד⁶⁵ ילאדם מערכי לב ומהי מענה לשון, ודברו אינו בידו כי אם ביד הקב"ה וכל שכן שאר כל המעשים, ולפיכך אין ראוי לו לבטוח ולהשען על בינתו ואין לו לתלות תקותו בהשתדלותו רק בהקב"ה, והוא שאמר דוד ע"ה⁶⁶ יאך לאלהים דומי נפשי כי ממנו תקותי. כלומר לא בהשתדלותי". גם בפירושו לספר שמות כתב⁶⁷ וז"ל:

"יודע כי כל עניני ישראל ומקריהם במדבר הכל היה נסיון גמור כדי שיגדלו נפשם השכלית במדרגות הבטחון שהוא שרש האמונה כדי שיהיו ראויים לקבל התורה ולסבה זו קרע להם את היסודי עברם לתוכו ולא בבת אחת גם אחרי

60. דברים ח', יז.

61. משלי ג', ה.

62. רבינו בחיי על ספר בראשית - הקדמה לפרשת מקץ.

63. משלי י"ט, כא.

64. קהלת ט', יא.

65. משלי ט"ז, א.

66. תהילים ס"ב, ב.

67. פרק י"ג, יז.

צאתם מים סוף אל מדבר שור ובאו למרה והיו המים מתוקים חזרו ונמררו ועל ידי העץ חזרו למתיקותם וכל זה נסיון גמור וכענין שכתוב⁶⁸ 'שם נסהו'. גם ירידת המן דבר יום ביומו ולא לימים רבים הכל נסיון גמור כענין שכתוב⁶⁹ 'ילקטו דבר יום ביומו למען אנסנו'. גם אחרי היותם ברפידים ורפו ידיהם מן התורה שקבלו במרה ובעונש זה בא עמלק ונלחם בהם, כי בעון בטול תורה הצרות באות לעולם, כל הענינים האלה היו נסיון גמור כדי לקבוע בנפשותם מדת הבטחון, ועל זה אמר שלמה המע"ה⁷⁰ 'להיות בהי מבטחך הודעתיד היום אף אתה'. יאמר מה שהודעתיד עד היום בספר הזה מן המוסרים והמשלים הכל היה לתועלתך ולהגיע אותך אל שלמות מדת הבטחון כמו שהגעתני אני אליה זהו שאמר אף אתה, באר לנו כי מדת הבטחון עקר גדול ויסוד התורה והמצוה". ואין לך גדול ממצות השמיטה כדי להטמיע בלב האדם את מידת הבטחון. וכפי שכתב בעל הייכלי יקר⁷¹: "אומר אני שטעם מצוה זו היא להשריש את ישראל במדת האמונה והבטחון בה".

ואכן אדם שנוהג בכל דיני שביעית הרי שם מבטחו בהי ללא ספק בשנת השמיטה ובשנה שלאחריה, רואה בחוש בשנה השישית את קיום ההבטחה, "וצוית את ברכתי לכם בשנה השישית ועשת את התבואה לשלוש השנים", וזה נותן לו כוחות נפש לאורך שנים להאמין ולבטוח גם בשאר השנים. שומרי שביעית קונים בשנה זו לא רק את מידת האמונה והבטחון, אלא גם כוחות נפש אדירים כדי לעמוד במלחמות היצר ומלחמת הקיום היום יומית. וכדברי המדרש תנחומא בתחילת ספר ויקרא וז"ל:

"ברכו ה' פלאכיו גבורי כח עושי דברו לשפוע בקול דבת... רבי יצחק נפתא אופר אלו שופרי שביעית, ולפה נקרא שפס גבורי כח שחאה ששדהו עופקרת ואילנותיו עופקרים והסייגים עפורצים וחאה פיותיו נאכלים וכובש את יצרו ואינו עדבר, ושעו רבותינו איזהו גבור הכובש את יצרו".
או בלשונו של המדרש רבה בתחילת ספר ויקרא המדגיש את ענין כיבוש היצר בהבלטת יתר וז"ל:

"גבורי כח עושי דברו. בפה הכתוב עדבר, א"ר יצחק בשופרי שביעית הכתוב עדבר. בנעה שבועול אדם עושה מצוה ליום א' לשבת אחת לחודש א'. שפא לשאר ימות השנה. ודין חצי חקליה בירה. כרפיה בירה, ויהבו ארענא ושתיק, יש לך גבור גדול עזה. וא"ת אינו עדבר בשופרי שביעית נאפר כאן 'עושי דברו' ונאפר להלן 'וזה דבר השמיטה', מה דבר שנאפר להלן בשופרי שביעית הכתוב עדבר אף דבר האפור כאן בשופרי שביעית הכתוב עדבר".

68. שמות ט"ו, כה.

69. שם ט"ז.

70. משלי כ"ב, יט.

ח. סגולתה של ארץ ישראל

חז"ל מונים את מצות השמיטה והיובל בכלל הדברים שעם ישראל לא מסרו נפשם עליהם ולכן לא נתקיימו בידם. וכך מובא במכילתא⁷¹: "אות היא לעולם. מגיד שאין השבת בטלה מישראל לעולם; וכן את מוצא, שכל דבר שנתנו ישראל נפשן עליהן נתקיימו בידן, וכל דבר שכל דבר שנתנו ישראל נפשן עליהן לא נתקיימו בידן: כגון השבת והמילה ותלמוד תורה וטבילה שנתנו נפשן עליהן נתקיימו בידן, וכגון בית המקדש והדינין ושמיטין ויובלות שלא נתנו ישראל נפשן עליהן לא נתקיימו בידן". ארץ ישראל נקנית ע"י מסירות נפש, סגולתה ומעלתה של ארץ ישראל באים לידי ביטוי במצוותיה הייחודיות "מצוות התלויות בארץ" ובראשם מצות השמיטה והיובל. ויותר מזה מובא בפירושו של האלשי"ך הקדוש על התורה, כשהוא דן בשאלה "מה ענין שמיטה להר סיני", הוא כתב שם בין השאר שארץ ישראל קונה את קדושתה ע"י השביתה בשנת השמיטה כמו שהאדם קונה נשמה יתירה בשבת באמצעות שמירת השבת⁷². וז"ל:

"...עוד יתכן דרך שני. והוא, כי הלא טרם ידבר הוא יתברך את דברי המצוה הזאת, ראה והנה יתחמץ לבב אנוש באמת באמור מה זאת האמנם תצדק שביתה על הארץ, ומה הארץ אם לא חומר עכור, האם שיח ושיג לה שתשמור שבת מחללו. ואם אמנע עצמי שלא אזרע שדי וכרמי לא אזמור, הלא אני הוא השוכן ולא היא כי קרקע עולם היא. על כן להעיר לנו און וללמדנו דעת בא האלהים. וטרם גלות מצותו יתברך, זאת אמר למשה יזכיר לישראל הר סיני. וזהו וידבר ה' אל משה, ויהי דבורו כי בהר סיני ראוי לאמר. ופירש ואמר דבר אל בני ישראל אשר אמרתי לך להזכיר הר סיני להם, כי תאמר להם כי בהר סיני נאמר זה למה תדבר בה, מפני כי ואמרת להם כי ושביתה הארץ. שהוא כאשר נבאר בס"ד, כי הארץ תקנה קדושה בשנה השביעית, כאשר האדם קונה נפש יתירה וקדושה ביום השבת. ועל כן לבל יהיה הדבר כמו זר נחשב בעיניהם, על כן בהזכיר להם סיני כי שם שרתה שכינה והיתה בה קדושה עד צוותו יתברך כי יכל הנוגע בהר מות יומת⁷³, יתנו אל לבם כי גם פה יהי עם הארץ כאשר היה עם סיני. ושמה תאמרו הלא שם היה כי ירד עליו ה' באש ורכב אלהים רבותים אלפי שנאן ה' במ סיני בקדשי⁷⁴, אך בארץ הלזו מאין לה הדבר הזה. לזה אמר כי תבאו אל הארץ אשר אני נותן וכו'. לומר הנה אתם קדושים אשר בארץ, ועל ו איכות הארץ אחר בואכם אליה כאיכות שהיה לה מקודם כי הלא אתם

71. "מכילתא דרבי ישמעאל" כי תשא - מסי דשנתא פרשה א.

72. "תורת משה" על ויקרא כ"ה, א-ז.

73. שמות י"ט, יב.

74. תהלים ס"ח, יח.

מקדשים אותה. כי הלא כי תבאו אל הארץ איני אומר תלכו אל הארץ, להורות כי לכתכם לה ביה תחשב, כי שורשי נפשותיכם שם המה בארץ העליונה שלעומתה אשר קדושת העליונה מרחפת עליה תמיד, נמצא כאילו עיקר מציאותם שם הוא".

האלשי"ך הקדוש האריך שם הרבה בענין קדושתה וסגולתה של ארץ ישראל המתחדשת מידי שנת שמיטה, כאשר עם ישראל שומר ומקפיד על מצוותיה של שנת השבע. גם בפירושו לספר שמות השווה בין שנת השמיטה לשבת, וכשם שהשבת בשביל היהודי אינה למטרת מנוחה, כפי שזה ניתן לשור ולחמור, וכמו שכתוב "למען ינוח שורך וחמוריד", אלא מטרתה של השבת בשביל היהודי היא לקנות "נשמה יתירה", וזו היא משמעות "וינפש". כך גם שנת השביעית, אין מטרתה כדי שהאדמה תנוח, אלא ע"י השביתה קונה את הקדושה. וז"ל⁷⁵: "ושמא תאמר אולי עשיתי כן למען בני אדם היגעים שש שנים בחרישה וזריעה למען ינוחו שנה אחת בשבע, לא כן הוא. כי הנה זה להם לכלם כאחד היה צודק בשבת בראשית, כי ששת ימים בלבד תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות ממלאכה. ואף גם זאת אין הכונה רק על סוד השבת וקנין נפש יתירה מאתו יתבדך, ולא למען ינוח מיגיעה. כי הנה מה שהוא למען ינוח הוא שורך וחמור, אך בבו אמתך שחייב במצות והגר אינו למען ינוח רק כדי שינפש כי גם אליו יגיע נפש יתירה בצד מה. וכל שכן אתה בן הישראלי שתקנה נפש יתירה וקדושה רבה, ומנוחת הגוף הוא דבר נמשך מאליו וטפל אל הדבר הזה. ואם כן גם בארץ הקדושה השביעית תחול בה רוח קדושה בשנה השביעית".

וזה גם משמעות עונש הגלות על אי קיום מצות השמיטה, שאם לא שומרים את שנת השמיטה בארץ ישראל, הרי שבכך הופכים אותה כביכול לחוץ לארץ בזה שנוטלים ממנה את קדושתה, ולכן העונש המתאים במידה כנגד מידה הוא גלות, דהיינו הרחקתם מארץ ישראל שהפכה כחוץ לארץ, ואם אין בינה לבין חוץ לארץ מאומה, הרי שאין שום סיבה שיישארו בארץ, ועל כן הקב"ה מגלה אותם ממנה. וכדברי המשנה⁷⁶ "גלות בא לעולם על עובדי עבודה זרה ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים ועל השפשת הארץ" (רע"ב - "ועל השמטת הארץ - שחורשים וזורעים בשביעית").

נמצא שמעלת הארץ וזכותה וקדושתה תלויה בקיום מצות השמיטה. לפי זה מעלתה וסגולתה וקדושתה של ארץ ישראל שהיא בבחינת "המינקת והמגדלת", משתמרת כל עוד הבנים נוהגים כבנים. וכמובא במדרש⁷⁷ על הפסוק "וזכרתי את בריתי יעקוב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ

75. "תורת משה" על שמות כ"ג, יב.

76. משנה אבות פרק ה', משנה ט.

77. ויקרא רבה פרשה לו.

אזכור". וז"ל המדרש: "ולמה הוא מזכיר זכות אבות ומזכיר זכות הארץ עמהם אמר ר"ל משל למלך שהיה לו שלשה בנים ושפחה אחת משלו מגדלתו, כל זמן שהיה המלך שואל שלום בניו היה אומר שאלו לי בשלום המגדלת. כך כל זמן שהקב"ה מזכיר אבות ומזכיר הארץ עמהם תה"ד וזכרתי את בריתי יעקב וגוי והארץ אזכור".

קדושתה של ארץ ישראל באה לה משנת השמיטה מהיבט אחר. הקב"ה השאיר לעצמו - כביכול - חלק בארץ והיא שנת השמיטה, ומכאן גם קדושתה המיוחדת. וכפי שכתב ה"אור החיים" הקדוש בפירושו לתורה⁷⁸ על מצוות הביכורים, מדוע כתבה התורה במצוה זו "אשר הי אלקיך נותן לך". וז"ל: "אשר הי אלהיך נותן לך - פירוש לפי ששייר הי לו חלק בארץ, והוא שנת השמיטה, דכתיב ובשנה השביעית וגוי שבת להי, לזה בא דברו הטוב שאינו מצווה אלא על זמן הנתינה לך שהם שש שנים, אבל שנת השמיטה אין בה הבאת ביכורים לפי שאינם שלו, אלא מופקרת לכל".

ט. כללותיה ופרטותיה מסיני

ידועים דברי הספרא⁷⁹ על תחילת פרשת בהר וז"ל: "וידבר הי אל משה בהר סיני לאמר. מה ענין שמיטה אצל הר סיני והלא כל המצוות נאמרו מסיני אלא מה שמיטה נאמרו כללותיה ודקדוקיה מסיני. אף כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם מסיני".

ושאלו מפרשים שונים, מדוע דוקא במצוה זו של שמיטה קשרה התורה בינה לבין הר סיני ולא במצוה אחרת. הרי אותו עקרון ואותו לימוד האומר שכשם שמצוה מסויימת נאמרו כלליה ופרטיה מסיני כך כל המצוות כולן נאמרו כלליהם ופרטיהם מסיני, היה יכול הכתוב ללמדנו בכל מצוה אחרת, ומדוע לימוד זה נאמר במצוות שמיטה דוקא. שאלה זו נשאלה בסגנונות שונים ונאמרו עליה טעמים שונים. בספר "אגרא דכלה"⁸⁰ שאל בלשון זו: "הנה נעשית מצוות שמיטה בנין אב לכל מצוות התורה, ומפני מה דוקא במצוה הלזו נעשה הבנין אב הלזה". בספר "שם משמואל"⁸¹ כתב שאלה זו בסגנון: "והנה ידוע שבמקום שנכתב הוא העיקר".

78. אור החיים על דברים פרק כ"ג, ב.

79. פרשת בהר סיני פרשתא א.

80. "אגרא דכלה" דף ר"מ ב.

81. "שם משמואל" שנת תרע"ב.

כאמור, תשובות שונות נאמרו על שאלה זו, אנו נתייחס לתשובתו של מרן הגאון ר' משה פיינשטיין זצ"ל, שיש בה הרבה היבטים חינוכיים ועוסקת גם באקטואליה חינוכית. וכך כתב הרב⁸² בענין איך מורי ישראל צריכים לנהוג עם ילדי ישראל כאשר באים ללמד תורה. וז"ל:

"הנה יש לידע שהלמוד של התורה עם הילדים אינו כלמוד שאר הדברים של עניני חול, שעל המורה הוא רק להסביר להתלמידים שידעו הדבר ואין נוגע להמורה כלל אם יכנס כל כך בלב ונפש של התלמיד עד שיקיים גם במעשיו כל מה שלמד, אלא דעל המורה בלמודי התורה עליו לראות שהתלמיד יקבל הלמודים כל כך עד שהתלמיד ידע בלבו ונפשו שזהו עיקר החיים ושזהו תכלית האמת של האדם בעולם כדי שיתקיים אצלו שמירת התורה בכל פרטיה דהא נאמר בחיוב הלמוד ולמדתם לדבר במ פשוטי שיהא עיקר דבורך במ עשם עיקר ואל תעשם טפל וקאי על ולמדתם את בניכם. והנה נאמר במצות שמיטה בהר סיני וע"ז נאמר גם כריתת הברית ע"י הברכות והתוכחות כדמסיק בסוף התוכחות ופרש"י מתו"כ מה שמיטה נאמרו כללותיה ודקדוקיה מסיני אף כולן נאמרו כללותיהן ודקדוקיהן מסיני, ונראה הכוונה שנאמר בשמיטה ללמד על כולן ולא במצוה אחרת שממנה נלמד על כולן, דהוא,

כי ממצות שמיטה שנצטוונו שלא לזרוע שנה תמימה ולסמוך שהשי"ת יצוה את ברכתנו בשנה הששית שתעשה תבואה לשלש שנים הוא הכרח שהשי"ת יצוה כן למשה בסיני ואין אף מקום להמינים לטעות שאינו מהשי"ת שהרי איש אף היותר חכם אינו יכול לעשות דבר כזה שתעשה בשנה אחת לשלש שנים, ומזה יש ללמד שאף כל המצות נאמרו מהשי"ת למשה בסיני כשם שמצות השמיטה שאמר משה הוא בהכרח כמו שאמר משה שהשי"ת יצוה זה וזה עשה הכריתת בית לקיום עולם.

חזינן מזה דגם בדורות הראשונים רצה השי"ת שיראו להסביר להתלמידים עיקרי האמונה ולא לסמוך על מה שרואין כמה צדיקים וחסידים, וציוה שיסבירו להם איך שממצוה זו דשמיטה יש לידע על כל המצות שזה יועיל יותר לקיומם אף ממה שרואין איך שכל הדור מקיימין כל מצות ה'. וא"כ עתה בעוה"ז שאיננו רואים הנס דשמיטה ודסוטה אף בדור טוב, צריך לבקש איך לחנך וללמד את התלמידים, וכ"ש בדור עני ושפל כזה שבחנף אין רואין כלום מדברים והנהגות טובות שצריך לעיין איך ללמדם ולחנכם שיהיה קיום למה שילמדו אתם."

כידוע, טעמים רבים נוספים נאמרו במצות השמיטה, כמו טעמו של הרמב"ם המדגיש את מנוחת הארץ והדעות החולקות עליו ועוד, אך התמקדנו בחלק העיקרי של טעמי מצות השמיטה, העוסקים בשלושת התחומים: בין אדם למקום, בין אדם לחבירו ובין אדם לעצמו.

82. שו"ת "אגרות משה" יורה דעה ח"ג, סימן עא. התשובה ארוכה. כולה עוסקת רק בענייני חינוך. מומלץ ללמוד את כולה. הבאנו ממנה רק את החלק הנוגע לענין מצות שמיטה.